УДК 81'373.221

Р.И. Куряева

УРТА ИДЕЛ БУЕНЫҢ ӘЙЛӘНӘ-ТИРӘ ТАБИГАТЬНЕ ТАСВИРЛАУЧЫ СҮЗЛӘРДӘН ЯСАЛГАН ТӨРКИ ЧЫГЫШЛЫ РУС ОЙКОНИМНАРЫ

Регион Среднего Поволжья характерен тем, что с древнейших времён на его территории проживали представители финно-угорских, тюркских и славянских народов. Их тесный контакт привёл к взаимовлиянию и взаимообогащению их культур и языков. В статье показан результат влияния тюркских языков на русский язык в сфере названий русских населённых пунктов (ойконимов) семи республик и областей Среднего Поволжья. Приводится этимология ойконимов, производных от основ, дающих качественную характеристику местности; от основ, дающих ориентировочную характеристику; от названий растений и животных. Этимологический анализ показал, что данные ойконимы образованы от русских слов тюркского происхождения, от тюркских слов и от марийских слов тюркского происхождения. Против ожиданий эта группа ойконимов оказалась малочисленной. Это означает, что основной мотив номинации населённых пунктов лежит в другой области.

Ключевые слова: тюркология, тюркские заимствования в русском языке, ономастика, ойконимия, этимология.

It is known that on the territory of the Middle Volga region people of the Finno-Ugric, Turkic and Slavonic languages have been living from ancient times. Their close contacts resulted in mutual influence and enrichment of their cultures and languages. The result of influence of the Turkic languages on the Russian language in the sphere of Russian settlements names of seven Republics and provinces of the Middle Volga region is shown in this article. Etymology of settlement names derived from the words describing the surroundings, giving orientation from the names of plants and animals is given in this article. The etymological analysis revealed that the analyzed settlement names are generated from Russian words of the Turkic origin from Turkic words and from a Mari word of the Turkic origin. Unexpectedly this group of settlement names turned out to be small in number. It means that the main motive of settlement names appearance is in some other sphere.

Keywords: study of the Turkic languages, Turkic borrowings in Russian, onomastics, names of settlements, etymology.

Россия территориясендә борынгы заманнардан төрле тел төркемнәренә караган халыклар яши. Көнчыгыш һәм Көнбатыш мәдәниятләре очрашкан җирдә урнашкан Урта Идел Буе территориясендә бик борынгыдан фин-угор, төрки һәм славян телләре вәкилләре гомер кичергән. Үзара тыгыз аралашып яшәүләре нәтиҗәсендә тел һәм мәдәни яктан алар бер-берсенең йогынтысын кичергәннәр һәм тагын да баеганнар.

Безнең фәнни тикшеренү эше Урта Идел Буе рус ойконимиясенең (торак пункт атамаларының) төрки катламын өйрәнүгә багышлана. Рус торак пунктлары дигәндә, без күбрәк рус халкы яшәгән урыннарны күздә тотабыз. Бу, атаманың килеп чыгышы нинди булуга карамастан, аның рус теленә караган факт булганлыгын аңлата.

Урта Идел Буе ойконимиясендәге төрки сүзләрне ачыклау материалга этимологик анализ ясауны күз алдында тота. Әлеге эш тюркология һәм рус тел белеме үзара керешкән урында тора. Аның кысаларында төрки чыгышлы рус сүзләреннән, төрки чыгышлы фин-угор сүзләреннән һәм төрки сүзләрдән барлыкка килгән рус ойконимнары тикшерелә.

Географик атамаларга этимологик анализ телнең теге яки бу чордагы халәтен ачыкларга мөмкинлек бирә һәм аерым төбәкнең демографик тарихын күзалларга ярдәм итә.

Тикшеренү эшенең объекты – Урта Идел Буенда урнашкан җиде республика һәм өлкәдәге – Марий Эл, Мордовия, Татарстан һәм Чувашия республикалары һәм Пенза, Самара, Ульяновск өлкәләрендәге рус торак пунктлары (ойконимнары). Бу территориядә 13838 торак пункт исәпләнә, шуларның 7450 сендә рус халкы өстенлек итә.

Ойконимнарга этимологик анализ аларны унөч лексик-семантик төркемгә бүләргә мөмкинлек бирә. Бу мәкаләдә урынга билгеле бер сыйфатлары буенча характеристика биргән нигезләрдән; урынга ориентирлы характеристика биргән нигезләрдән; үсемлек һәм хайван исемнәреннән барлыкка килгән ойконимнар карала.

1. Урынга билгеле бер сыйфатлары буенча характеристика биргән нигезләрдән ясалган ойконимнар:

а) төрки чыгышлы рус нигезе **кремляк**тан (‘камень-голыш’) Кремленка ойконимы барлыкка килгән.

Кремленка авылы, Марий Эл Республикасы, Новый Торъял районы. Атаманың нигезендә рус сүзе **кремлевый** ‘таза, нык (төзелеш урманы турында)’ ята. Мәсәлән, **кремлевая сосна** ‘урман читендә, коры туфракта үсә торган нарат’ [Фасмер, 1964, II, с. 371]. Рус телендә **кремляк** сүзе шома ташны (камень-голыш) аңлата [Барашков, 1974, с. 48]. В.И. Даль сүзлегендә **кремляк** сүзенең ‘корыч кеше’ (‘человек-кремень’) мәгънәсе дә теркәлгән [Даль, 1955, II, с. 189]. XV гасырда **кремль** сүзе шәһәр эчендәге кирмәнне дә белдергән. XIV гасырда аны **кремникъ** [Фасмер, 1964, II, с. 370], ә шома ташны **кремневик, кремняк** сүзләре белән билгеләгәннәр [Даль, 1955, II, с. 189]. ‘Ныгытма’ мәгънәсендә телгә алынган иң борынгы рус сүзе – **керемень** [Шипова, 1976, с. 179]. Безнең фаразыбызча, ул рус теленә төрки телдән кергән. Аларда **кермен** сүзе крепостьны белдерә. М. Фасмер аны кыпчак теленнән алынган дип күрсәтә [Фасмер, 1964, II, с. 371]. Татар телендә ул **кирмән** формасында кулланыла. Рус телендә сүзләрнең мәгънәләре үзгәрү чылбырын түбәндәгечә төзергә мөмкин дип уйлыйбыз: башта **керемень** сүзе кергән, шуңа күрә **кремневик** сүзенең беренчел мәгънәсе ‘кирмән төзү өчен кулланыла

торган таш’ булган. Аннары **кремневик**тан **кремник** төзи башлаганнар. **Кремник** өчен **кремляк** ташы кирәк булган, аннан **кремль** төзегәннәр. Шуннан соң ныклы төзелеш материалы **кремлевый** аергычы белән билгеләнгән. Болгар сүзе **кирмән**, безнең фикеребезчә, борынгы төрки **kir**- ‘керү’ фигыленә [Древнетюркский словарь, 1969, с. 308] барып тоташа. Ул төрки чыгышлы юклык кушымчасы **мә-** һәм хәрәкәт нәтиҗәсен белдергән **-н** кушымчасы белән бергә **кирмән** сүзенә ‘керергә мөмкинлек бирми’ мәгънәсен биргән.

ә) татар нигезе **таш**тан Ташлиярка, Ташлыярово, Каменный Починок (татарча **Ташлы**) ойконимнары ясалган.

Каменный Починок (татарча **Ташлы**) авылы, Татарстан Республикасы, Мамадыш районы. Ойконим татар теленнән ярымкалька булып тора, биредә **ташлы** сыйфаты тәрҗемә ителгән, ул татар сүзе **таш**тан ясалган. Төрки **таш** (чаг.: борынгы төрки **taš** [Древнетюркский словарь, 1969, с. 539]) топонимиядә киң кулланыла. Сүз формасы барлык төрки телләрдә дә бердәй.

2. Урынга ориентирлы характеристика биргән нигезләрдән барлыкка килгән ойконимнар:

а) көньякка юнәлешне күрсәтүче, төрки чыгышлы рус нигезе **крым**нан **Крым** ойконимы барлыкка килгән;

Крым авылы, Пенза өлкәсе, Земетчино районы. Ойконим икенчел, ягъни ул Кырым ярымутравының атамасына барып тоташа. Пенза өлкәсендә әлеге атаманың барлыкка килүен танылган тел белгече В.А. Никонов болай аңлата: «Вся лежащая к югу от “синбирской черты” сторона называлась “ногайской”, “крымской” или просто “степью”, отголоски этого звучат во многих названиях деревень, дорог и рек: р. Ногайка, д. Крымка...» [Никонов, 1960, с. 185]. **Крым** сүзенең нигезендә борынгы төрки **qorum** ‘ташлы урыннар, кыя ватыклары, валуннар’ сүзе ята [Древнетюркский словарь, 1969, с. 460] (чаг.: тувача **хорум** ‘ташлы урын, таш өеме, курган’, хакасча **хорым** ‘чәчелмәләр, кыялар’, якутча **курум** ‘чәчелмәләр, тау битләрендәге, елга үзәннәрендәге ишелмәләр’ [Мурзаев, 1984, с. 320]). **Корум / курум** сүзе географик әдәбиятта платоның тигез өслекле түбәсендәге һәм сөзәклекләрендәге ташлы ишелмәләрне; тау битләрендәге һәм елга юлларындагы таш өемнәрен аңлаткан термин буларак кулланыла.

ә) **Русский Янтык** ойконимы татар теленең көнбатыш диалектындагы **янтык** ‘як’ сүзеннән килеп чыккан.

Русский Янтык (татарча **Рус Янтыгы**) авылы, Татарстан Республикасы, Лаеш районы. Ойконимның нигезендә **янтык** ‘як’ сүзе ята, ягъни атама ‘**рус ягы**’ мәгънәсенә ия. Татар әдәби телендә **янтык** сүзе ‘ян, як’ мәгънәсендә кулланыла һәм борынгы төрки телдәге **jan** ‘як, кырый’ [Древнетюркский словарь, 1969, с. 231] һәм **jaŋaq** ‘як’ сүзләренә барып тоташа [Древнетюркский словарь, 1969, с. 233].

Бу бүлеккә 2 ойконим карый, Русский Янтык атамасының этимологиясе беренче тапкыр тикшерелә.

3. Фитоойконимнар – үсемлек атамаларыннан килеп чыккан ойконимнар:

а) төрки тамырлы рус нигезләре **калганник** ‘кылган кыры’, **камыш** ‘камыш’, **тальник**тан ‘таллык’ Калганник, Камышево, Камыши-Хвощи, Камышинка, Камышовка, Тальники ойконимнары барлыкка килгән.

Калганник посёлогы, Самара өлкәсе, Алексеевка районы. Атаманың нигезендә рус сүзе **калган** ‘күпьеллык куе үләнле үсемлек’ ята [Энциклопедический словарь, 1963, I, с. 445]. Рус телендә ул XVIII гасырда барлыкка килгән, шулай ук **галган** һәм **калкан** формаларында да очрый. Без аны төрки телләрдән кергән дип уйлыйбыз (чаг.: татарча **кылган** ‘ковыль’, **кылганлык** ‘ковыльное поле, ковыльник’ [Татарско-русский словарь, 1988, с. 180], кыргызча **калкан** ‘кылган’ [Шипова, 1976, с. 154]). Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: кылган – күпьеллык үләнле үсемлек, һәм аның 300 гә якын төре бар [Большой энциклопедический словарь, 2002, с. 543], ә **ковыль** сүзе рус телендә күптәннән очрый [Ожегов, 1988, с. 227]. Димәк, татар теле йогынтысында кылганның бер төре рус сүзе **калган** белән, ә бу үсемлекләрдән торган кыр татар телендәге кылганлыкка охшатып, **калганник** дип аталган. Сүз татар теленең көнбатыш диалектындагы **калгы-** ‘селкетү’ һәм **калгын**- селкенү’ фигыльләренә барып тоташа.

Камыши-Хвощи авылы, Пенза өлкәсе, Пенза районы. Ойконимның нигезендә рус сүзе **камыш** ята. Ул рус теленә төрки телләрдән XVIII гасырда гына үтеп кергән [Шанский, 1971, с. 185] (чаг.: татар **камыш, камышлык** ‘заросли камыша’, борынгы төрки **qamïš** ‘тростник, камыш; заросли тростника, камыша’, **qamïšlan-** ‘зарастать тростником, камышом’, **qamïšlïɤ** ‘поросший, заросший камышом’ [Древнетюркский словарь, 1969, с. 415]). И.И. Огиенко **камыш**ны төрек теленнән алынган сүз дип саный [Шипова, 1976, с. 158]. А. Жаримбетов төрки **камыш**ны уйгурларның **камша**сыннан ‘селкенү, калтырану, дерелдәү’ китереп чыгара [Жаримбетов, 1976, с. 12].

Тальники посёлогы, Самара өлкәсе, Кинель-Черкассы районы. Атаманың нигезендә рус сүзе **тальник** ‘таллык, тал әрәмәлекләре’ ята. Рус телендә XVIII гасырда гына барлыкка килгән **тальник** сүзен М. Шанский рус сүзьясалышы үрнәге дип саный [Шанский, 1971, с. 436]. Әмма борынгы рус телендә сүз **талия** формасына ия булган [Шипова, 1976, с. 303], шуңа күрә **тальник** сүзе татар телендәге **таллык** сүзенең русчага яраклашуы нәтиҗәсендә барлыкка килгән дип фараз кылабыз, әлбәттә, **талия** сүзендәге йомшак [л] авазын исәпкә алып. **Тальник** сүзе борынгы төрки **tal** ‘тал, таллык, тал чыбыгы’ сүзенә барып тоташа [Древнетюркский словарь, 1969, с. 528].

ә) төрки чыгышлы мари нигезе **олма**дан ‘алма’ Олма-Шойская, Малая Олма, Пукшалма ойконимнары барлыкка килгән.

Олма-Шойская (марича **Руш Олма**), **Малая Олма** авыллары, Марий Эл Республикасы, Бәрәңге районы; **Пукшалма** (иске атама-

сы **Пукша-Олма**) авылы, Марий Эл Республикасы, Куженер районы. Ойконимнарның нигезендә борынгы төрки телдәге **alma** ‘алма’ сүзеннән [Древнетюркский словарь, 1969, с. 36] алынган мари сүзе **олма** ‘алма, алмалы’ [Марийско-русский словарь, 1956, с. 378] ята.

б) чуваш нигезе **улма**дан ‘алма’ Яблоновка (чувашча **Улмалла Ял**) ойконимы ясалган.

Яблоновка (чувашча **Улмалла Ял**) авылы, Чувашия Республикасы. Русча исеме – чувашча атаманың ярымкалькасы. Чувашча **улмалла улма** ‘алма’ сүзеннән барлыкка килгән ‘алмалы’ мәгънәсендәге сыйфат булып тора [Чувашско-русский словарь, 1961, с. 455]. **Улма** сүзе чувашларга татарлардан кергән (татарча **алма**, чаг.: борынгы төрки **alma** ‘алма’ [Древнетюркский словарь, 1969, с. 36]).

в) татар нигезләре **арпа**, **чия**, **борчак**, **солы**, **тал**дан Арпаяз-Янга-Сала, Вишнёвая Поляна (татарча **Чияле**), Гороховое Поле (татарча **Борчаклы Яз**), Зай-Солояз (татарча **Зәй-Солуяз**), Таллы-Буляк (татарча **Таллы-Бүләк**) ясалган.

Арпаяз-Янга-Сала (татарча **Арпаяз Яңа Сала**) авылы, Татарстан Республикасы, Арча районы. Биредә татарча атама беренчел. Ул күчерелгән, чөнки аны Татарстан Республикасы Кукмара районы Арпаяз авылыннан күчеп килгән кешеләр биргән. ‘Яңа Арпаяз авылы’ мәгънәсенә ия. Ойконимның беренче өлеше катлаулы, ул ике компоненттан тора: беренчесе – татар сүзе **арпа**, икенчесе – **яз** ‘кыр, тигезлек, дала’, ул хәзерге төрки телләрдә кулланылмый диярлек. Татар телендә ул бары тик **язы-тау** ‘плато, яссы тау’ сүзтезмәсе составына керә [Мурзаев, 1984, с. 646]. XIX гасыр ахырында түбәндәге сүзләр теркәлгән: госманлыча **йаз** ‘ачык тигезлек’ [Радлов, 1882, III-1, с. 226], алтайча **азы** ‘кыр, тигезлек, дала; шома, киң’, хакасча **чазы** ‘кыр, дала’ [Радлов, 1882, III-2, с. 1911]. Алар барысы да борынгы төрки **jazï** ‘дала, тигезлек’ сүзеннән килеп чыккан [Древнетюркский словарь, 1969, с. 251]. Шулай итеп, **Арпаяз** ул – арпа кыры.

Вишнёвая Поляна (татарча **Чияле**) авылы, Татарстан Республикасы, Нурлат районы. Русча атамасы татар теленнән калька булып тора. Атама татар телендәге **чия** сүзеннән алынган, аңа төрки **-ле/-лы** барлык кушымчасы ялганган.

Гороховое Поле (татарча **Борчаклы Яз**) авылы, Татарстан Республикасы, Теләче районы. Русча атама татар теленнән калька булып тора, чөнки хәзерге төрки телләрдә **яз** ‘кыр, тигезлек, дала’ сүзе кулланылмый. Рус теленнән хәзер тәрҗемә иткән очракта, **поле** сүзе татарчага **кыр** дип тәрҗемә ителер иде. Бу атама **-ле/-лы** барлык кушымчасы (борчаклы сыйфатыныкы) ярдәмендә татар телендәге **борчак** сүзеннән ясалган. Соңгысы борынгы төрки телендәге **burčaq** ‘борчак һәм кузаклылар гаиләсеннән башка үсемлекләр’ сүзенә барып тоташа. [Древнетюркский словарь, 1969, с. 125].

Зай-Солояз (татарча **Зәй-Солуяз**) посёлогы, Татарстан Республикасы, Бөгелмә районы. Ойконимның икенче өлеше катлаулы, ул ике компоненттан тора: беренчесе **соло** / **солу** татар телендәге

солы сүзенә барып тоташа [Татарско-русский словарь, 1988, с. 264], икенчесе – **яз** 'кыр, тигезлек, дала' югарыда **Арпаяз-Янга-Сала** атамасын анализлаганда каралды. Шул рәвешле, **Солояз** – арыш кыры 'овсяное поле' ул. **Яз** төрки тамырының борынгылыгы торак пунктның татарча атамасы беренчел булуны күрсәтә.

Таллы-Буляк (татарча **Таллы-Бүләк**) авылы, Татарстан Республикасы, Бөгелмә районы. Ойконимның нигезендә татар сүзе **тал** ята, ул күп кенә төрки телләрдә бар һәм борынгы төрки телдә шул ук формада һәм шул ук мәгънәдә кулланылган [Древнетюркский словарь, 1969, с. 528]. Төрки чыгышлы барлык кушымчасы **-лы** ойконимга 'таллы' мәгънәсен бирә.

Бу бүлектә 15 ойконим каралды. Калганник, Яблоновка, Олма-Шойская, Малая Олма, Пукшалма ойконимнарының этимологиясе беренче тапкыр тикшерелде. Рус нигезе **тальник**ның килеп чыгышына ачыклык кертелде.

4. Зооойконимнар – хайван исемнәреннән ясалган атамалар:

а) Төрки чыгышлы рус нигезләре **казарка** (үрдәк кошлар семьялыгыннан), **коза, сазан**нан Казарка, Козий, Козий Починок, Козлятское, Сазанье ойконимнары ясалган.

Казарка авылы**,** Пенза өлкәсе, Никольск районы. Ойконимның нигезенә ак маңгайлы казның русча атамасы **казарка** яткан. Шулай ук рус телендә **казара** сүзе дә бар, ул киек казлар төрен аңлата. Ул төрки чыгышлы һәм борынгы төрки телдәге **qaz** 'каз' сүзенә [Древнетюркский словарь, 1969, с. 438] барып тоташа дип фаразлана.

Козий (Ульяновск өлкәсе, Новоспасское районы), **Козий Починок** (татарча **Кечкенә Починка**; Татарстан Республикасы, Питрәч районы), **Козлятское (**Пенза өлкәсе, Нижний Лобов районы) посёлоклары. Атамаларның нигезендә хайваннарның русча аталышлары **козел**, **коза** һәм аларның кәҗә бәтиләренең күплек сандагы исеме **козлята** ята. Н.М. Баскаков фикеренчә, **коза** сүзе төрки телләрдән алынган (чаг.: команча, телеутча, алтайча, уйгурча, чыгтайча **козы** / **коза** 'бәрән', [Радлов, 1882, II-1, с. 630], кырым-татарча, кыргызча, госманлыча, караимча **козу** / **кузу** 'бер яшьлек бәрән, бәрән' [Радлов, 1882, II-1, с. 631], яңа уйгурча **коза** 'бәрән', борынгы төркичә, казакъча **козы** 'бәрән', кырым-татарча, төрекчә **кузу** / **козы** 'бәрән', казанча, тубылча **кәзә** 'ягнёнок'). Аның турында Н.М. Баскаков болай дип яза: «Слово могло быть заимствовано для названия другого животного, близкого по характеру к овцам, – козы, козленка, и таким образом утвердиться в значении 'коза', от которого позже образовалось и название для самца этого животного – **козел** по аналогии с названием другого домашнего животного **осел**» [Баскаков, 1979, с. 131].

Сазанье, Пенза өлкәсе, Сердобск шәһәре. Ойконимның нигезендә **сазан** 'кыргый карп' балыгы исеме [Ушаков, 1938, IV, с. 24] ята. Рус теленә бу сүз XVI гасырда төрки телләрдән кергән [Шанский, 1971, с. 399] (чаг.: төрекчә, казакъча, калмыкча, кыргызча, үзбәкчә **сазан**, чувашча **сасан,** чыгтайча **сазар** [Шипова, 1976, с. 270]). Ул

төрки телләрдәге **саз** ‘сазлык, ләм’ һәм **аң** ‘ауланган һәртөрле хайван’ сүзләренә барып тоташа [Севортян, 1974, с. 152].

ә) борынгы төрки нигез **турна** ‘журавль’ **Турнояс** ойконимы составына кергән.

Турнояс авылы, Татарстан Республикасы, Нурлат районы. Әлеге атама ике төрки сүзнең – борынгы төрки телдәге **turna** ‘соры торна’ [Древнетюркский словарь, 1969, с. 588] (чаг.: татарча **торна** ‘журавль’ [Татарско-русский словарь, 1988, с. 306]) һәм иске татар телендәге **яз** ‘кыр’ (чаг.: борынгы төрки телендәге **jazï** дала, тигезлек’ [Древнетюркский словарь, 1969, с. 251]) сүзләренең кушылуы нәтиҗәсендә ясалган. Соңгысы **Арпаяз-Янга-Сала** атамасы анализланганда каралды.

Шулай итеп, **Турнояс** ‘торналар кыры’ мәгънәсенә ия. **Турна** сүзе **турня** формасында һәм шул ук мәгънәдә мари теленә дә килеп кергән [Марийско-русский словарь, 1956, с. 601].

Бу бүлектә 6 ойконим каралды.

Югарыда санап үтелгән рус ойконимнарына этимологик анализ аларның төрки чыгышлы рус сүзләреннән (**кремляк, Крым, калганник, камыш, тальник, казарка, коза, сазан**), татар сүзләреннән (**таш**, **арпа**, **чия**, **борчак**, **солы**, **тал**), татар диалекталь сүзе **янтык**тан ‘як’, иске татар телендәге **яз** ‘кыр’, борынгы төрки телдәге **turna** ‘соры торна’, чуваш телендәге **улма** ‘алма’ һәм мари телендәге төрки чыгышлы **олма** ‘алма’ сүзләреннән барлыкка килгәнлеген күрсәтте. Анализланган ойконимнар күләме ягыннан зур булмаган дүрт лексик-семантик төркемгә керәләр. Аларның һәрберсендә диярлек торак пунктка исем бирү мотивы чагылыш таба. Тикшеренүдән күренгәнчә, анализланган 1013 төрки сүз-ойконимнан нибары 27 се генә урынга сыйфат, ориентирлы характеристика биргән нигезләрдән, үсемлек һәм хайван атамаларыннан барлыкка килгән.

Әдәбият

Барашков В.Ф. Топонимия Ульяновской области. Ульяновск, 1974. 80 с.

Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. М.: Наука, 1979. 279 с.

Большой энциклопедический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия; СПб.: Норинт, 2002. 1456 с.

Даль В.И. Толковый словарь: в 4-х т. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. 2716 с.

Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. 676 с.

Жаримбетов А. Тюркизмы в русских названиях растений: автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1976. 23 с.

Марийско-русский словарь. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1956. 863 с.

Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М.: Мысль, 1984. 656 с.

Никонов В.А. История освоения Среднего Поволжья по материалам топонимии // Вопросы географии. Вып. 50. Историческая герафия. М.: Географгиз, 1960. С. 172–194.

Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1988. 750 с.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: в 4-х т. СПб., 1882.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М.: Наука, 1974. 767 с.

Татарско-русский словарь. Казань: Татар. кн. изд-во, 1988. 464 с.

Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка: в 4-х т. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1938.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. М.: Прогресс, 1964.

Чувашско-русский словарь. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1961. 630 с.

Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. М.: Просвещение, 1971. 542 с.

Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата: Наука, 1976. 444 с.

Энциклопедический словарь: в 2-х т. Т. I. М.: Советская энциклопедия, 1963. 656 с., 24 л. ил.: ил., карт.

Куряева Рауза Исмаил кызы,
филология фәннәре кандидаты, доцент (Казан)